

LIETUVOS VALSTYBĖS ISTORIJOS ARCHYVAS

FONDAS NR. 351 (SA)

UPYTĖS ŽEMĖS TEISMAS

УПИТСКИЙ ЗЕМСКИЙ СУД

**ŽEMĖS TEISMO TVIRTINAMŪJŲ, EINAMŪJŲ REIKALŲ AKTŲ
IR DEKRETŲ KNYGŲ; TVIRTINAMŪJŲ, EINAMŪJŲ REIKALŲ
AKTŲ IR DEKRETŲ PROTOKOLŲ; SUMARINIŲ, TAKTINIŲ,
ORDINARINIŲ IR CIVILINIŲ REJESTRŲ APYRAŠAS NR. 1**

CHRONOLOGINĖS RIBOS: 1619–1831m.

LIETUVOS VALSTYBĖS ISTORIJS ARCHYVAS

PAŽYMA APIE UPYTĖS ŽEMĖS TEISMO FONDA NR. 351 (SA)

2012-03-21 Nr. A7-10

Vilnius

I. INFORMACIJA APIE FONDO SUDARYTOJĄ

Žemės teismai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – LDK) atsirado po 1564–1566 m. įvykdytos teisminės-administracinės reformos. Šiuos pertvarkymus pagrindė 1564 m. Bielsko seimo nutarimai ir 1566 m. priimtas II Lietuvos Statutas. Lietuvoje atsirado nauji teritoriniai vienetai – pavietai, kuriuose buvo įsteigti žemės, pilies ir pakamario teismai. Pagal šį naują teritorinį padalijimą Upytės pavietas buvo priskirtas Trakų vaivadijai. Į šios vaivadijos sudėtį taip pat įėjo Gardino, Kauno ir Trakų pavietai. 1566 m. generaliniame LDK pavietų ribų ir teismų vietų surašyme nurodyta, kad Upytės pavietas išliko savo ankstesnėse ribose ir jo ilgis iš pietų į šiaurę siekė 17 lenkiškų mylių (apie 120 km). Upytės pavieto sienos nesikeitė iki 1795 m. Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimo.

Žemės teismo veiklą ir funkcijas detaliam reglamentavo II Lietuvos Statuto IV skyrius.¹ Teismo pareigūnus – teisėją, jo pavaduotoją ir raštininką – Upytės pavieto seimelyje iš dvylikos kandidatų rinko vietos žemvaldžiai, o jų įgaliojimus tvirtino karalius. Kasmet vykdavo trys žemės teismo sesijos (gudų k. *рочки*, lotynų. k. *kadencia*), kurios trukdavo tris–šešias savaites. Žemės teismo nuosprendžiai buvo priimami teisėjo ir jo pavaduotojo kolegialiu abipusiu sutarimu.²

Žemės teismas nagrinėjo bylas, susijusias su nuosavybe ir kitais civilinės teisės klausimais: testamentų tvirtinimu ar vykdymu; pirkimo, pardavimo ar keitimo sutartimis; dovanojimo raštais, paskolomis, karaliaus privilegijomis ir kt., taip pat sprendė bylas dėl įžeidimo žodžiu, grasinimų sunaikinti turtą arba pakenkti sveikatai; dėl pamestų, gaisro sunaikintų dokumentų; tvarkė bajorystės įrodymo klausimus. Šio teismo ypatingą svarbą rodė įgaliojimas prižiūrėti pilies teismo veiklą. Vis dėlto žemės teismas buvo žemutinė institucija, todėl jo sprendimai galėjo būti skundžiami aukštesnėms instancijoms – Vyriausiajam tribunolui arba karaliaus teismui.

Žemės teismo jurisdikcijai priklausė visi Upytės paviete gyvenantys ar žemę turintys bajorai. Lietuvos Statutas nenumatė, kad žemės teismo pareigūnai ligos atveju ar dėl kitos svarbios priežasties

¹ ЛАППО, Иван; *Литовский Статут 1588 года* – Kaunas, 1938, T.2; p.162-283.

²BUTĖNAS, Domas; *LDK valstybinių ir visuomeninių institucijų istorijos bruožai XIII–XVIII a.* – V; 1997, p. 49.

galėtų pavesti savo pareigas kam nors kitam – bajorai specialiai tai sesijai išrinkdavo kitą asmenį, turintį tokią pat kvalifikaciją.

Svarbų vaidmenį žemės teismo darbe vaidino raštininkas, tvarkydavęs žemės teismo knygas, kuriose buvo fiksuojami ne tik įvairūs teisminiai aktai, bet ir valstybinės reikšmės dokumentai (seimo pasiuntinių instrukcijos, seimelių nutarimai, karaliaus universalai, privilegijos ir kt.). Žemės teismo knygų aktai turėjo notarinę galią. Teismo pareigūnams talkino vaznys, išnešiodavęs šaukimus, atlikdavęs įvykio vietos apžiūrą, oficialiai patvirtindavęs bylos aplinkybes, viešai skelbdavęs teismo nuosprendžius, dalyvaudavęs posėdžiuose ir kt. Už smurtą prieš vaznį įstatymai numatė griežtas bausmes. Žemės teismo teisėjams ir pareigūnams pastovi alga nebuvo mokama: už kiekvieną išnagrinėtą bylą, į knygas įrašytą dokumentą ar išduotą jo nuorašą jiems buvo mokama pagal Lietuvos Statuto nustatytus įkainius.

Bylos nagrinėjimas žemės teisme baigdavosi nuosprendžio paskelbimu (dekretu). Nuosprendžiai paprastai apsiribodavo pinigineis baudomis. Nuteistasis, kuris nesumokėdavo baudos, privalėjo atsiskaityti savo turtu. Jei žemės teismas nuteisdavo įkalinimu arba mirties bausme, nuosprendį įvykdyti būdavo pavedama pilies teismo pareigūnams. XVI-XVII a. LDK teismų raštvedyboje vartota senoji rusų kalba, dabar mokslinėje literatūroje vadinama senąja gudų arba LDK kanceliarine slavų kalba. 1697 m. oficialia teismų kalba tapo lenkų kalba.

1792 m. žemės teismai buvo panaikinti. Jų funkcijas perėmė vadinamieji žemininkų teismai (*ziemiańskie sądy*). 1794-10-30 caro įsaku žemės teismai vėl buvo atkurti ir įteisinti.³ Lietuvoje jie veikė iki 1831 m.

Apie Upytės pavieto žemės teismo įsteigimą, jo pareigūnų sudėtį ir pradinį teismo veiklos laikotarpį (iki 1588 m.) plačiai tyrinėjo istorikas D. Vilimas.⁴ Tai pat ši tema nagrinėta kitų istorikų: A. Miškinio, O. Maksimaitienės ir R. Ragauskienės studijose.

1565–1566 m. vykstant administracinei ir teismų reformai, Upytės pavieto centru tapo Panevėžys, nors pavietas ir toliau vadintas Upytės vardu. Tuo metu buvo du Panevėžiai – bažnytinis Senasis Panevėžys ir apie kilometrą nuo jo nutolęs Naujasis Panevėžys, kuris ir virto naujuoju pavieto centru bei naujai įsteigtų žemės ir pilies teismų sesijų vieta.

Pirmosios sudėties Upytės žemės teismas bandė pradėti darbą 1566 m. rudenį, tačiau pavieto vėliavininkui Mikalojui Jonaičiui Zavišai apskundus LDK didžiajam kunigaikščiui žemės teismo

³РУБИНШТЕЙН, Сергей; *Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 гг* – Вильна, 1894, p. 398–399.

⁴VILIMAS, Darius; *Upytės pavieto žemės teismo elitas ir žemės teismo kasdienybė (1566-1588) // Iš Panevėžio praeities. Upytės žemei 750 metų. Konferencijos pranešimai*. Panevėžys. 2004, p.70-91.

pareigūnų rinkimų teisėtumą, teismo darbas buvo iškart nutrauktas. Tik Upytės pavieto seniūnui I. Krošinskiui patikinus Žygimantą Augustą, kad viskas atlikta nenusižengiant įstatymams, valdovas pakartotinai patvirtino žemės teismo pareigūnus.

Pirmoji oficiali Upytės žemės teismo sesija įvyko tik 1569 m. balandžio pabaigoje. Teismas dirbo keturias dienas ir žemės teismo aktų knygoje buvo įrašyti 43 aktai. Seniausioje 1569 m. Upytės žemės teismo aktų knygoje minimi pareigūnai buvo teisėjas Baltramiejus Levonas, pateisėjis Jokūbas Kemešas ir raštininkas Jonas Mlečka.⁵

Teismo darbe ypač svarbų vaidmenį atliko vazniai. Upytės paviete vienu metu vaznio pareigas ėjo 8-9 asmenys. Jie buvo bendri ir žemės ir pilies teismui. Vazniai privalėjo laiku įteikti bajorams šaukimus į teismą, atlikti nukentėjusiųjų žaizdų ir nusikaltimo vietas apžiūrą, nustatyti nuostolius, skelbti teismo nuosprendžius ir kt. XVI a. pab. Upytės žemės teismo aktų knygose minimi vazniai: Aleksandras Kasparavičius, Laurynas Juškievičius, Stanislovas Andriejevičius, Mikalojus Ragaišis, Stanislovas Žoiba, Povilas Rajūnecas.

Pirmaisiais poreforminiais metais Upytės žemės teismas neturėjo nei pastovios teismo posėdžių vietos, nei teismo reikmėms tinkamų patalpų. Pirmosios teismo sesijos vyko Panevėžio valstybiniame dvare. Tačiau jame trūko vietos, nes jau 1569 m. Liublino seime buvo svarstytas Upytės pavieto teismo pastatų klausimas.

1576 m. Torunės seime Upytės pavieto bajorų pasiuntiniai kreipėsi į karalių Steponą Batorą su skundu, kad neturi pastato, kur žemės teismas galėtų ramiai posėdžiauti ir prašė leidimo išskirti patogų sklypą Panevėžio miestelyje arčiau turgaus. Tais pačiais metais karalius įsakė Upytės seniūnui Jonui Zareckui skirti tam reikalui žemės sklypą ir duoti namo statybai medienos iš Palėvenės valstybinės girios.⁶ Tačiau teismo ir archyvo pastatų taip ir nepavyko pastatyti, todėl manoma, kad kelis dešimtmečius Upytės pavieto žemės ir pilies teismų posėdžiai vykdavo pilies teismo raštininko arba žymesnių Panevėžio miestelėnų privačiuose namuose, o labai retais atvejais net karčemosė⁷. Apie tai liudija aktų knygoje išlikę įrašai: 1584 m. spalio 2 d. pilies teismas posėdžiavo Panevėžio miestelėno Povilo Vaitiekovičiaus namuose, o 1586 m. teismo sesija vyko miestelėno Povilo Dobkovičiaus namo, kuriame buvo apsistojęs pilies teismo raštininkas Mykolas Kuprelis, seklyčioje.⁸

⁵VILIMAS, Darius; *LDK žemės teismo sistemos formavimasis (1564-1588)* – V; 2006, p.143.

⁶MAKSIMAITIENĖ, Ona; *Iš Panevėžio istorijos* –Panevėžys, 2003, p.14.

⁷MIŠKINIS, Antanas; *Panevėžio urbanistinė raida iki 1871-1872 //Panevėžio istorijos fragmentai. Sudarė A. Astramskas, Panevėžys, 1993, p.23.*

⁸*Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Том 26. Акты Упитского гродского суда. – Вильна, 1899. p.396.*

1612 kovo 3 d. Lenkijos karalius ir LDK didysis kunigaikštis Zigmantas Vaza savo raštu leido Panevėžio ir Šeduvos valstybinių dvarų seniūnui kunigaikščiui Petru Krošinskiui pastatyti Panevėžio miestelyje namą, skirtą pavietai žemės ir pilies teismų posėdžiams, bei archyvą.⁹

Po ilgų vilkinimų, vietos bajorijos lėšomis ir Upytės pavieto seniūno Jeronimo Valavičiaus rūpesčiu, 1614 m. Panevėžyje, žemės sklype prie Nevėžio upės, iškilo Upytės žemės ir pilies teismų pastatai. Kaip jie atrodė aprašyta 1776 m. inventoriuje. Tai buvo šiaudais dengtas medinis teismo pastatas, mūrinis teismo archyvas, dvi arklidės ir ratinė po tuo pačiu šiaudiniu stogu bei kalėjimas.

Upytės žemės teismo raštinė dirbo nuolat. Teismo archyvą tvarkė ir prižiūrėjo raštininkas. Teismo knygos buvo sudėtos į geležimi apkaustytas, trimis užraktais užrakintas ir trimis antspaudais užantspauduotas skrynias, kurios buvo saugomos mūriniame pastate. Vertingų duomenų apie Upytės žemės teismo knygų kiekį, jų stovį ir sudėtį pateikiama žemės teismo raštininko Roko Antano Kušelevskio 1792 m. vasario 24 d. sudarytame bylų priėmimo-perdavimo akte. Jame nurodoma, kad tuo metu žemės teismo archyve buvo saugomos: 52 įrištos su gerais odiniais viršeliais aktų knygos; 26 neįrištos dekretų knygos; 18 įrištų protokolų; 46 įrišti bylų rejestrai; 53 neįrišti aktų knygų vidaus apyrašai; 128 įvairių asmenų skundai (originalai); 135 fascikulai (ryšuliai) dokumentų, pateiktų žemės teismo raštinei ir 21 vienetas aktų, išduotų raštinėje.¹⁰

1807 m. Panevėžį nusiaubė didelis gaisras, nuo kurio nukentėjo ir Upytės žemės ir pilies teismų archyvo pastatas. Vietos bajorijos lėšomis jis buvo rekonstruotas ir Panevėžio apskrities teismo naudotas pagal paskirtį iki XIX a. antros pusės. Mūrinis Upytės žemės ir pilies teismų archyvas yra laikomas seniausiu archyvo pastatu Lietuvoje.

Upytės žemės ir pilies teismai veikė ir po trečiojo Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimo, o 1831 m. caro valdžiai šiuos teismus panaikinus, jų bylos perėjo Panevėžio apskrities teismo žinion.

⁹LVIA. F.1294 Ap. 1 B.28. 1. 2.

¹⁰LVIA. F.351 (SA) Ap. 1 Nr. 15285 l. 445-449.

II. DOKUMENTŲ SUTVARKYMAS

Bendrosios žinios apie fondo dokumentus

1852 m. caro įsaku buvo įsteigtas Vilniaus centrinis senųjų aktų archyvas, kuriame turėjo būti sukaupti visi LDK veikusių įstaigų ir institucijų aktai, surašyti iki 1799 m. Šio archyvo direktoriumi buvo paskirtas Nikita Gorbačevskis. Panevėžio apskrities teismas, kuriam priklausė Upytės žemės ir pilies teismų knygos 1853-1854 m. laikotarpiu perdavė Vilniaus centriniam senųjų aktų archyvui 130 bylų.¹¹

1853 m. lapkričio-gruodžio mėn. dviem nedidelėmis siuntomis Vilniaus centrinis senųjų aktų archyvas gavo 59 Upytės žemės teismo aktų knygas.¹² Iš šių bylų perdavimo žiniaraščio galima spręsti apie jų būklę: visos aktų knygos buvo įrištos, lapai sunumeruoti, suvarstyti virvele su Vilniaus, Gardino ir Balstogės gubernijų revizijos komisijos smalkos antspaudu. 1854 m. sausio mėn. Vilniaus centriniam senųjų aktų archyvui perduotos 23 Upytės žemės teismo bylos. Šios bylos buvo jau su Panevėžio apskrities teismo smalkos antspaudu.

1872 m. buvo išleistas N. Gorbačevskio sudarytas spausdintinis Vilniaus senųjų aktų archyvo bylų inventorinis apyrašas, pavadintas Katalogu, kuriame buvo įrašytos 18243 bylos. Upytės žemės teismo bylos (82 vienetai) N. Gorbačevskio kataloge sudarė atskirą grupę (Gor. Nr. 15234–15315).¹³ Bylos buvo susistemintos tokia pat chronologine ir temine seka, kokia buvo gautos iš Panevėžio apskrities teismo. Pagal dokumentų pobūdį jos buvo suskirstytos į kelias grupes: aktų knygos; einamųjų reikalų ir dekretų protokolai; sumarinių, ordinarinių ir taktinių bylų rejestrai. Ankstyviausias dokumentas buvo 1568 m., vėlyviausias – 1805 m. Kiekvienai bylai kataloge suteiktas inventorinis numeris, nustatytos chronologinės ribos, nurodytas lapų kiekis. N. Gorbačevskio senųjų aktų katalogu, nepaisant jo neišbaigtumo, plačiai naudojama iki šių dienų.

XX a. vykę pasauliniai karai ir okupacijos skaudžiai atsiliepė Vilniaus centriniam senųjų aktų archyvui. Jis ne kartą buvo išvežtas į užsienį ir vėl grąžintas į Lietuvą. Nemažai bylų dingo arba atsidūrė kitų šalių archyvuose. Po antro pasaulinio karo Vilniaus centrinio senųjų aktų archyvo bylos perėjo LTSR centrinio valstybinio archyvo žinion. 1946 m., siekiant įvesti tikslią Lietuvos archyvuose saugomų fondų apskaitą ir kontrolę, Vyriausioji archyvų valdyba prie TSRS vidaus reikalų ministerijos išleido potvarkį, kuriuo LTSR archyvų valdybai nurodoma užregistruoti visus tuo metu buvusius

¹¹MIENICKI, Ryszard; *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie* – Warszawa, 1923 p.48.

¹²LVIA F. 594 Ap. 1 B. 663 l. 411-413.

¹³ГОРБАЧЕВСКИЙ, Никита; *Каталог древним актовым книгам губерний Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской*– Вильна; 1872, p.541–543.

archyvų fondus, suteikiant jiems numerius. Vykdamas šį potvarkį, 1949-1951 m. Upytės žemės teismo fondui buvo suteiktas Nr. 351 (SA), Upytės pilies teismo fondui - Nr. 352 (SA).

1957 m. sausio 1 d. Vilniuje buvo įsteigtas LTSR centrinis valstybinis istorijos archyvas, kuriam iš LTSR centrinio valstybinio archyvo buvo perduoti Senujų aktų, tarp jų ir Upytės žemės ir pilies teismų, fondai. Upytės žemės teismo fondą Nr. 351 (SA) sudarė du apyrašai. N. Gorbačevskio katalogas buvo naudojamas kaip apyrašas Nr. 1. Apyrašas Nr. 2 buvo sudarytas 1968 m. iš XVI a. ir XIX a. dokumentų pabirų ir XIX a. pr. Upytės žemės teismo aktų knygų.

1981-11-24 LTSR centriniam valstybiniam istorijos archyvui iš Baltarusijos TSR centrinio valstybinio istorijos archyvo Minske buvo perduota 1619-1622 m. Upytės žemės teismo aktų knyga, kuri priklausė N. Gorbačevskio katalogui (Gor. Nr. 15244).

1984 m. Lietuvos centriniame valstybiniame istorijos archyve atlikus Upytės žemės teismo fondo Nr. 351 (SA) bylų kiekio ir fizinės būklės patikrinimą, nustatyta, kad pagal N. Gorbačevskio katalogą, kuris buvo naudojamas kaip apskaitos dokumentas, bylų grupėje Nr. 15234-15315 (82 apskaitos vienetai) faktiškai yra 54 bylos. Apyrašė Nr. 2 buvo 16 bylų. Paaikškėjo, kad pagal N. Gorbačevskio katalogą trūksta 28 bylų.

Paieškos metu nustatyta, kad 23 bylos saugomos Vilniaus universiteto (toliau – VU) bibliotekos Rankraščių skyriuje (fondas Nr. 7 „LDK teismai“). Tai bylos Gor. kat. Nr. 15234-15237, 15239, 15241-15243, 15245-15254, 15256, 15257, 15259-15261. Likusios penkios N. Gorbačevskio katalogo bylos Nr. 15238, 15240, 15255, 15258, 15262 nebuvo rastos, todėl išbrauktos iš archyvo apskaitos (1984-04-20 nurašymo aktas Nr. 1).

1991 m. centrinis valstybinis archyvas Kaune perdavė centriniam valstybiniam istorijos archyvui 4 bylas (1991-07-16 priėmimo-perdavimo aktas Nr. 40). Tai buvo 1827 m. Upytės žemės teismo aktų knygų išrašai. Šios bylos įrašytos į Upytės žemės teismo fondo Nr. 351 (SA) apyrašą Nr. 2.

2012 m. naujai sudarytame Upytės žemės teismo fondo Nr. 351 (SA) apyraše Nr. 1, įrašyti 54 apskaitos vienetai, kurių chronologinės ribos 1619–1831 m. Apyrašė Nr. 2 įrašyta 20 apskaitos vienetų, kurių chronologinės ribos 1616–1829 m.

Upytės žemės teismo fonde Nr. 351 (SA) yra 74 apskaitos vienetai, kurių chronologinės ribos 1616–1831 m.

Žemės teismo tvirtinamųjų, einamųjų reikalų aktų ir dekretų knygu; tvirtinamųjų, einamųjų reikalų aktų ir dekretų protokolų; summarinių, taktinių, ordinarinių ir kt. rejestrų apyrašas Nr. 1

Iš naujo patyrinėti ir pertvarkyti Senuosius aktus imtasi, norint ištaisyti N. Gorbačevskio kataloge pastebėtus bylų sisteminimo ir jų priklausomybės fondui nustatymo trūkumus. Pirmasis pertvarkymų etapas apėmė LDK įstaigų fondų pirmųjų apyrašų kūrimą. 2012 m., sudarant Upytės žemės teismo fondo Nr. 351 (SA) apyrašą Nr. 1, buvo atlikti šie darbai:

- 1) bylų kiekio, fizinės būklės patikrinimas;
- 2) bylų priklausymo fondui nustatymas;
- 3) dokumentų tikslių chronologinių ribų nustatymas;
- 4) bylų antraščių lietuvių ir rusų kalbomis sudarymas;
- 5) naujų numerių suteikimas apskaitos vienetams.

Sudarytame Upytės žemės teismo fondo Nr. 351 (SA) naujame apyraše Nr. 1 kiekviena iš 54 į N. Gorbačevskio katalogą įrašytų bylų gavo naują apskaitos numerį, tačiau šalia lieka nurodytas ir ankstesnis N. Gorbačevskio katalogo numeris.

Upytės žemės teismo fondo Nr. 351 (SA) apyrašo Nr. 1 knygas galima suskirstyti pagal dokumentų pobūdį. Tai tvirtinamųjų, einamųjų reikalų aktų ir dekretų knygos; tvirtinamųjų, einamųjų reikalų aktų ir dekretų protokolai; summarinių, ordinarinių, taktinių, civilinių ir kt. bylų rejestrai. Dokumentų chronologinės ribos 1619-1831m. Seniausia ir vienintelė XVII a. fondo Nr. 351 (SA) apyrašo Nr. 1 byla yra 1619-1622 m. Upytės žemės teismo tvirtinamųjų aktų ir dekretų knyga (Gor. Nr. 15244). Kitos 23 išlikusios ir N.Gorbačevskio katalogui priklausančios XVI-XVII a.Upytės žemės teismo knygos yra saugomos Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (1981-04-21 VUB fondas Nr. 7 „LDK teismai“ rankraščių sąrašas).

Tvirtinamųjų aktų knygas sudaro įvairaus tipo nuosavybės aktai: testamentai, pirkimo-pardavimo arba keitimo sutartys; dovanojimo raštai, kvitaciniai užrašai, paskolos ir kt. Šie įrašai žemės teismo knygose turėjo tokią pat notarinę galią, kaip ir pilies teismo knygose. Didelę vertę turi išlikę testamentai. Jie atskleidžia bajorų socialinio-ekonominio išsivystymo ir teisinės kultūros lygį. Einamųjų reikalų aktų knygas sudaro skundai, pareiškimai, šaukimai į teismą, vaznių liudijimai apie šaukimų į teismą įteikimą, nukentėjusiųjų žaizdų apžiūros aktai (obdukcijos) ir kt. Dekretų knygose įrašyti nagrinėjamų civilinių ir su jomis susijusių baudžiamųjų bylų turinys, eiga ir skelbiami teismo nuosprendžiai.

Šešios fondo Nr. 351 apyrašo Nr. 1 bylos (Gor. Nr. 15263, 15264, 15266, 15269, 15272, 15288) turi dokumentų rejestrus (vidaus apyrašus). Bylos vidaus dokumentų rejestro lapai, taip pat jos datų, fizinio stovio ir sudėties ypatybės yra nurodytos apyrašo Nr. 1 lentelės pastabų skiltyje. Vertinga ir informatyvi yra 1792 m. Upytės žemės ir žemininkų teismų tvirtinamųjų ir einamųjų reikalų aktų knyga (Gor. Nr. 15285), kurios pabaigoje yra pateikti Upytės žemės ir pilies teismų archyvuose saugotų aktų knygų, protokolų, rejestrų ir kitų dokumentų sąrašai.

Tvarkant Upytės žemės teismo fondo Nr. 351 (SA) apyrašo Nr. 1 bylas, nefondinių bylų nerasta. Didžioji dalis XVII a. žemės teismo knygose esančių dokumentų parašyti senąja gudų (baltarusių) ir lenkų kalbomis, kiti - lotynų kalba. Dauguma XVIII a. dokumentų parašyti lenkų kalba, nors esama ir lotynų kalba rašytų dokumentų. Tvarkant pirmą apyrašą, sudarytos naujos bylų antraštės lietuvių ir rusų kalbomis, tiksliau nustatytos jų chronologinės ribos ir lapų kiekis.

Iš viso į fondo Nr. 351 (SA) Upytės žemės teismo knygų apyrašą Nr. 1 įrašyta 54 apskaitos vienetai, kurių chronologinės ribos 1619–1831 m.

Senujų aktų skyriaus
vyriausiasis paleografas

Aleksandr Baniusevič

ПЕРЕВОД СПРАВКИ ФОНДА № 351,,УПИТСКИЙ ЗЕМСКИЙ СУД“

I. ИНФОРМАЦИЯ О ФОНДООБРАЗОВАТЕЛЕ

Земские суды в Великом Княжестве Литовском (далее ВКЛ) появились после судебно-административной реформы, проведенной в 1564-1566 гг. Решения Бельского сейма с 1564 г. и II Литовский Статут с 1566 г. создали основу нового административно-территориального деления ВКЛ. Были образованы поветы, в границах которых действовали отдельные земские, городские и подкоморские суды. Упитский повет вошел в состав Трокского воеводства, кроме него, в Трокское воеводство вошли также Гродненский, Ковенский и Трокский поветы. Согласно проекта определения границ новых поветов ВКЛ и назначения мест для земских судов с 1566 г., Упитский повет остался в своих прежних рубежах. Его протяженность с юга на север была равна 17 польским милям (около 120 км). Границы Упитского повета не изменялись вплоть до третьего раздела Речи Посполитой.

Деятельность и функции земского суда были точно регламентированы в IV разделе II Литовского Статута. В состав этого суда входили судья, его помощник и писарь. Они выбирались местными землевладельцами на сеймике Упитского повета из числа двенадцати кандидатов, после чего их утверждал король. Каждый год проходили три судебных сессии, которые назывались на старобелорусском языке *рочками* или на латинском языке *каденциями*. Они длились от трёх до шести недель. Судебные решения принимались в совещательном порядке.

Земские суды рассматривали гражданские дела о подтверждении духовных завещаний, актов купли-продажи, дарственных записей, долговых обязательств, королевских привилегий и др. Они решали также дела о нанесении обид, угрозах уничтожить имущество и повредить здоровье, об утерянных, сгоревших документах; о подтверждении дворянского происхождения. Земский суд был судом низшей инстанции, решения которого каждый мог обжаловать в Главном Литовском трибунале или королевском суде. Его особое положение подчёркивало также право присматривать за деятельностью городского суда.

Юрисдикции земского суда принадлежали все в Упитском повете проживающие или земельную собственность имеющие дворяне. Согласно статьям Литовского Статута земскому судье запрещалось передавать кому-либо свои полномочия. В случае болезни или на время его отсутствия, дворяне специально на время сессии выбирали другое должностное лицо, имевшее такую же квалификацию.

Очень важной в работе земского суда являлась должность писаря. Писарь ведал земскими книгами, в которые вписывал разные юридические акты. В эти книги вписывались и документы государственного значения (инструкции послам на сейм, решения сеймиков, королевские универсалы, привилегии и пр.). Внесённые в земские книги записи приравнялись актам, имевшим нотариальную силу.

Судьям в их деятельности помогал возный. Он вручал вызовы в суд, проводил осмотр места преступления, официально подтверждал обстоятельства дела, участвовал в судебных заседаниях пр. За насилие против возного законом были предусмотрены строгие наказания. Судьи и другие должностные лица земского суда за свою работу постоянного жалования не получали. Им платили по расценкам, установленным в Литовском Статуте: от каждого решенного дела, от каждого вписанного документа и выданной выписи.

Рассмотрение каждого дела заканчивалось вынесением судебного решения (декрета). Приговоры чаще всего предусматривали денежные штрафы. Осужденный, неуплативший штраф, рассчитывался своим имуществом. В случаях вынесения земским судом приговора в виде смертной казни или тюремного заключения, исполнение его поручалось должностным лицам гродского суда. В XVI-XVII вв. в судебном делопроизводстве употреблялся древнерусский или старобелорусский язык, в литовской научной литературе ещё называемый славянским канцелярским языком ВКЛ. В 1697 г. в судах был узаконен польский язык.

В 1792 г. земские суды были упразднены, а их функции переданы землянским судам. Согласно царским указам с 30 октября 1794 г. и 6 февраля 1797 г. земские суды опять восстановлены и узаконены. В Литве они действовали до 1831 г.

Сведения об учреждении Упитского земского суда, о составе его судей и начальном периоде деятельности до 1588 г. довольно подробно в своих работах представил историк Д. Вилимас. Эту тему в своих исследованиях затронули также историки А. Мишкинис, О. Максимайтене и Р. Рагаускене.

Во время проведения в 1565-1566 гг. административно-судебной реформы ВКЛ центром Упитского повета был уже Поневеж, но повет сохранил свое прежнее название и дальше назывался упитским. В XVI в. существовали два Поневежа – костельный Старый Поневеж и на километр от него отдаленный Новый Поневеж, который и стал новым поветовым центром и местом для проведения сессий земского и гродского судов.

Осенью 1566 г. была предпринята первая попытка начать работу Упитского земского суда, но когда государь получил прошение упитского поветового хорунжего Михала Яновича

Завишы в которой он обжаловал легитимность полномочий земских судей, деятельность суда сразу же была приостановлена. Только когда упитский староста И. Крошинский заверил короля Жигимонта Августа в отсутствии злоупотреблений и законности выборов, должностные лица земского суда были повторно утверждены.

Первая сессия Упитского земского суда состоялась в конце апреля 1569 г. Суд заседал четыре дня. В судебную книгу были вписаны 43 акта. В самой древней актовой книге Упитского земского суда с 1569 г. перечислен первоначальный судейский состав: земский судья Бартломей Янович Левон, его помощник Якуб Юрьевич Кемеш, писарь Ян Млечка.

Роль судебных приставов в работе суда выполняли возные. Упитский повет имел постоянно 8-9 возных, которые несли службу как в земском, так и в гродском судах. Возные вручали вызовы в суд, проводили осмотр места преступления и ран потерпевших, официально подтверждали обстоятельства дела, участвовали в судебных заседаниях, публично зачитывали судебные решения и пр. В документах конца XVI в. часто упоминаются возные Упитского повета: Александр Каспарович, Лаврин Юшкевич, Станислав Андриевич, Миколай Рагайшис, Станислав Жойба, Павел Раюнец и др.

В начале своей деятельности Упитский земский суд не имел постоянного места для заседаний и приспособленных для его нужд помещений. Первые судебные сессии проходили в поневежском государственном имении. Но там, видимо, было слишком мало места, поэтому уже в 1569 г. на Люблинском сейме обсуждался вопрос о постройке здания для Упитского земского и гродского судов.

В 1576 г. на сейме в Торуни, послы от Упитского повета жаловались королю Стефану Баторию нато, что не имеют помещения для заседаний земского суда и просили разрешения выделить земельный участок в Поневеже возле рынка. Король приказал упитскому старосте Яну Зарецкому найти для этой цели земельный участок и выделить для стройки лес из полавенской государственной пуши. Всё же судебное здание так и небыло построено. Несколько десятилетий Упитский земский и гродский суды были вынуждены заседать в частных владениях зажиточных поневежских горожан, в доме гродского писаря или даже в городской корчме. Так из записей в актовых книгах известно, что 2 октября 1584 г. гродский суд заседал в доме поневежского горожанина Павела Войцеховича, а судебная сессия 1586 г. проходила в светлице дома горожанина Павела Добковича, в которой работал гродский писарь Михал Купрель.

3 марта 1612 г. король Польши и великий князь ВКЛ Сигизмунд Ваза своей грамотой разрешил старосте поневежского и шадовского государственных имений князю Петру Крошинскому построить в местечке Поневеж здание земского и гродского судов и архив.

После долгой волокиты, благодаря усилиям упитского старосты Иеронима Воловича и на собранные денежные средства местной шляхты в 1614 г. в Поневеже, на выделенном земельном участке были построены здания Упитского земского и гродского судов. Как выглядел судебный двор наглядно описано в инвентаре с 1776 г. Во дворе стояли крытый соломой деревянный дом для судебных заседаний и каменный архив, также под одной, крытой соломой, крышей размещались две конюшни, навес для телег и тюрьма.

Канцелярия Упитского земского суда работала постоянно. Очень важной в её деятельности была должность писаря. Писарь ведал земскими книгами и архивом. Судебные книги хранились в окованных железом, закрытых на три замка и опечатанных тремя печатями сундуках, которые находились в каменном здании архива. Ценные сведения о количестве, составе и состоянии судебных книг, хранившихся в архиве Упитского земского суда, представлены в передаточной описи, составленной 24 февраля 1792 г. земским писарем Рохом Антонием Кушелевским. В ней указано, что в архиве хранились: 53 переплетённые в хороших кожаных обложках акты книги; 26 непереpletённых декретовых книг; 18 переpletённых судебных протоколов; 43 переpletённые реестры; 53 непереpletённые внутренние описи актов книг; 128 жалоб; 135 фасцикулов (связки) документов, представленных в канцелярию земского суда и 21 единица актов, выданных в земской канцелярии.

В 1807 г. от вспыхнувшего пожара сгорела большая часть Поневежа. Здание архива Упитского земского и гродского судов также сильно пострадало. На средства местного дворянства архив был восстановлен и Поневежским уездным судом использовался по назначению вплоть до второй половины XIX в.

Упитский земский и гродский суды действовали и после третьего раздела Польши и ВКЛ, а в 1831 г. царской властью они были упразднены. Дела этих судов перешли в ведение Поневежского уездного суда.

II. СОЗДАНИЕ ФОНДА И ЕГО СТРУКТУРА

Сведения о фонде

В 1852 г. царским указом был учрежден Виленский центральный архив древних актов, директором которого назначен Никита Горбачевский. В нём должны были быть собраны все документы учреждений ВКЛ, составленные до 1799 г. В течение 1853-1854 гг. Поневежский уездный суд, которому принадлежали книги Упитского земского и гродского судов, передал Виленскому центральному архиву древних актов 130 дел.

В ноябре-декабре 1853 г. Виленский центральный архив древних актов небольшими посылками получил 59 актовых крепостных книг Упитского земского суда. В передаточной описи было указано, что все книги в переплёте, с пронумерованными и прошнурованными листами, каждая подтверждена сургучёвой печатью ревизионной комиссии Виленской, Гродненской и Белостокской губерний. В январе 1854 г. архив получил 23 оставшиеся книги Упитского земского суда. Эти дела были подтверждены сургучёвой печатью Поневежского уездного суда.

В 1872 г. Н. Горбачевским была издана опись-каталог дел, находящихся в Виленском центральном архиве древних актов. В него были внесены 18243 дела. Упитский земский суд, как и другие учреждения ВКЛ, в каталоге проходил как отдельная группа дел, имевшая 82 единицы (Гор. №15234-15315). Дела в каталоге шли в такой же очередности, в какой были получены из Поневежского уездного суда. По виду документов дела были распределены: на актовые книги; поточные и декретовые протоколы; на суммарийные, ординарные и тактовые реестры. Самым древним являлся документ с 1568 г., самым поздним с 1805 г. Каждое дело получило инвентарный номер, указаны хронологические рамки документов и количество листов. Каталог Н. Горбачевского, несмотря на свои недостатки, широко вошел в научный оборот.

В XX в. прошедшие мировые войны и оккупации болезненно отозвались на судьбе Виленского центрального архива древних актов. Он несколько раз был вывезен за границу. Немало дел потерялось или оказалось в архивах соседних государств. После второй мировой войны дела Виленского центрального архива древних актов перешли в ведение центрального государственного архива Лит.ССР. В 1946 г. Архивное управление Лит.ССР получило указание Главного Архивного управления при МВД СССР о взятии всех архивных фондов на учёт и присвоении им номеров. Выполняя это указание в 1949–1951 гг. фонду „Упитский земский суд“ был присвоен № 351, а фонду „Упитский гродский суд“ № 352.

1 января 1957 г. в Вильнюсе был учрежден центральный государственный исторический архив Лит.ССР, в который из центрального государственного архива были переданы Древние акты, в том числе и фонды „Упитский земский суд“ и „Упитский гродский суд“. Фонд № 351 „Упитский земский суд“ состоял из двух описей. Каталог Н. Горбачевского использовался как опись № 1. Опись № 2 была составлена в 1968 г. из россыпи документов XVI-XIX вв. и актовых книг Упитского земского суда с начала XIX в.

1981-11-24 центральный государственный исторический архив БССР в г. Минск передал центральному государственному историческому архиву Лит.ССР актовую крепостную книгу Упитского земского суда, крайние даты которой 1619-1622 гг. Эта книга проходила в каталоге Н. Горбачевского под номером № 15244.

В 1984 г. в центральном государственном историческом архиве Литвы была проведена проверка наличия и состояния дел фонда № 351 „Упитский земский суд“. В результате проверки установлено, что в группе дел каталога Н. Горбачевского № 15234-15315, который использовался как документ учёта, оказалось в наличии 54 дела, а по описи № 2 - 16 дел. Выяснилось, что по каталогу Н. Горбачевского отсутствуют 28 дел.

В процессе проведения розыска было установлено, что 23 отсутствующие дела хранятся в Рукописном отделе библиотеки Вильнюсского университета (№ 7 „Суды ВКЛ“). Эти дела по каталогу Н. Горбачевского проходят под № 15234-15237, 15239, 15241-15243, 15245-15254, 15256, 15257, 15259-15261. Розыск пяти отсутствующих дел Гор. № 15238, 15240, 15255, 15258, 15262 не дал положительных результатов, поэтому они были сняты с учёта архива (акт № 1 от 1984-04-20).

В 1991 г. центральный государственный архив в г. Каунас передал центральному государственному историческому архиву в г. Вильнюс 4 дела (акт приёма № 40 от 1991-07-16). Это были выписи из актовых крепостных книг Упитского земского суда за 1827 г. Четыре дела были присоединены к описи № 2 фонда № 351 „Упитский земский суд“.

После составления в 2012 г. новой описи № 1 фонда „Упитский земский суд“ в ней имеется в наличии 54, а по описи № 2 – 20 единиц хранения.

Итого в фонде № 351 „Упитский земский суд“ имеется 74 единицы хранения, хронологические рамки которых 1616-1831 гг.

Первая опись фонда № 351 „Упитский земский суд“

Незавершенность и недостатки каталога Н. Горбачевского с точки зрения фондирования и систематизации, явились стимулом для исследований Древних актов. Первым этапом этой работы было создание отдельных описей к фондам учреждений ВКЛ. При составлении в 2012 г. описи № 1 фонда № 351 „Упитский земский суд“ проведены следующие работы:

1. проверка наличия и физического состояния дел, ведение точного фактического учёта Древних актов;
2. фондирование;
3. уточнение хронологических рамок документов;
4. составление заголовков дел на литовском и русском языках;
5. перешифровка дел.

В результате проверки установлено, что в первой описи фонда № 351 „Упитский земский суд“ имеется в наличии 54 единицы хранения. Все дела в новосоставленной описи получили новые инвентарные номера. Рядом указаны и старые шифры каталога Н. Горбачевского.

Дела описи № 1 фонда № 351 „Упитский земский суд“ по виду документов условно можно разделить: на актовые крепостные, поточные и декретовые книги; на актовые крепостные, поточные и декретовые протоколы; на суммарийные, тактовые, ординарные, гражданские и др. реестры дел. Крайние даты документов 1619-1831 гг. Самой древней и единственной книгой с XVII в. находящейся в описи № 1 фонда № 351 является актовая крепостная и декретовая книга Упитского земского суда (Гор. № 15244). Хронологические рамки документов этого дела 1619-1622 гг. Другие 23 дела с XVI-XVII вв., принадлежащие каталогу Н. Горбачевского, хранятся в Рукописном отделе библиотеки Вильнюсского университета (ВГУ, список рукописей фонда № 7 „Суды ВКЛ“ от 1981-04-21).

Актовые крепостные книги составляют разного типа документы: завещания, акты купли-продажи, долговые обязательства, квитанционные и дарственные записи и пр. Внесённые в земские книги записи приравнивались актам, имевшим нотариальную силу. Особенно большую ценность представляют завещания. Они наглядно отражают социальное-экономическое развитие литовских дворян и уровень их правовой культуры. В поточные книги вписывались: жалобы, заявления, вызовы в суд, свидетельства возных о вручении вызовов в суд, обдукции, акты ввода во владения и осмотра места преступления и пр. В декретовых книгах излагались

суть и процесс рассматриваемых гражданских и связанных с ними уголовных дел, выносились по ним судебные решения.

Шесть дел описи № 1 (Гор. № 15263, 15264, 15266, 15269, 15272, 15288) имеют реестры документов (внутренние описи). Реестр документов представляет собой список содержащихся в деле документов. Листы реестров документов, физическое состояние и особенности дела указаны в таблице описи № 1, в колонке „примечания“. Особенно ценным является дело Гор. № 15285. Это актовая крепостная и поточная книга Упитского земского и землянского судов с 1792 г. В конце книги имеются списки актовых книг, протоколов, реестров и других документов, хранившихся в архивах Упитского земского и гродского судов.

При составлении описи № 1 фонда № 351 „Упитский земский суд“ нефондовых дел в ней обнаружено. Большая часть документов Упитского земского суда с XVII в. написаны на старобелорусском, реже на польском и латинском языках. Почти все документы с XVIII в. написаны на польском языке, в редких случаях на латинском языке. В новосозданной описи № 1 составлены также новые заголовки дел на литовском и русском языках, точнее указаны хронологические рамки документов и количество листов.

Всего в описи № 1 фонда № 351 „Упитский земский суд“ имеется 54 единицы хранения, хронологические рамки которых 1619-1831 гг.

Отдел Древних актов

Старший палеограф

Александр Банюевич